

ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ

Ἀνανέωση Χάριτος σέ Καιρούς Χαλεπούς

Τό φαινόμενο τῶν νεομαρτύρων παρατηρήθηκε στά χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας καί σχετίζεται μέ τούς ἐκτεταμένους ἐξισλαμισμούς, πού κατά καιρούς ἐπιχειροῦσε ἡ σουλτανική ἐξουσία στούς χριστιανικούς πληθυσμούς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ νεομάρτυρες πρέπει νά διακριθοῦν ἀπό τούς ἐθνομάρτυρες τῆς ἰδίας περιόδου, ἀφοῦ, γιά νά θεμελιωθεῖ τό στοιχεῖο τοῦ μαρτυρίου, χρειάζεται ἡ ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καί ἡ θυσία τῆς ζωῆς γι' αὐτόν καί μόνο τόν λόγο.

Οί νεομάρτυρες αποτελούν, κυρίως, ένα φαινόμενο των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας, αν και έχει προταθεί ότι σ' αυτούς εντάσσονται και όσοι εκδιάσθηκαν να εξωμόσουν και υποστηρίξουν την πίστη τους με αποτέλεσμα τό μαρτύριο, ήδη από τον έβδομο αιώνα, όταν αρχίζει ή εξάπλωση του Ίσλάμ. Σίγουρα τό φαινόμενο δέν σταματά μέ την επανάσταση του 1821, αλλά συνεχίζεται, άφου τμήματα του Έλληνισμού έμειναν υπό οθωμανική κυριαρχία και μετά την ίδρυση του πρώτου έλληνικού κράτους, ως την μικρασιατική καταστροφή του 1922. Η εμφάνιση όμως του μεγαλύτερου άριθμού νεομαρτύρων έντοπίζεται μεταξύ των μέσων του 15ου και των μέσων του 19ου αιώνα.

Θά πρέπει νά διακριθούν οί νεομάρτυρες από τους έθνομάρτυρες της ίδιας περιόδου, άφου, για νά θεμελιωθεί τό στοιχείο του μαρτυρίου, χρειάζεται ή ρητή όμολογία της όρθόδοξου πίστεως και ή θυσία της ζωής γι' αυτόν και μόνο τόν λόγο. Τό στοιχείο αυτό διαχωρίζει τους νεομάρτυρες άπ' όσους κατά τόπους άγωνίστηκαν για την επίβίωση του Έλληνισμού, αποτρέποντας παράλληλα και τόν καταδικασμένο από

την Σύνοδο της Μεγάλης Έκκλησίας (1872) « Έθνοφυλετισμό», την ταύτιση δηλαδή Έκκλησίας και Έθνους. Άλλωστε, υπάρχουν νεομάρτυρες πού ήταν υπήκοοι της

του π. Δημητρίου Στρατή
Δρ. Θεολογίας

οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά όχι Έλληνες, όπως ο Παύλος ο Ρώσος, ο Κωνσταντίος ο Ρώσος και ο Κωνσταντίνος ο έξ Άγαρηνών, μία από τίς περιπτώσεις έκχριστιανισμένων πρώην μουσουλμάνων νεομαρτύρων.

Άγιότητα - Άγιοποιήσεις

Είναι γνωστό ότι ή άγιότητά τους άναγνωριζόταν από τό δούλον

Ο άγιος νεομάρτυς Γεώργιος ο έξ Ίωαννίνων.

Γένος άμέσως μετά τό μαρτύριο. Τιμούνταν μέ άκρα ευλάβεια τά λείψανά τους. Λατρεύονταν ως άγιοι μέ ειδική μάλιστα έξόδιο άκολουθία (Άκολουθία επικήδειος είτε

επιτάφιος, άνώνυμος και κοινή εις πάντα νέον μάρτυρα), ποίημα του άγίου Νικηφόρου του Χίου. Επίσημες πράξεις άγιοποιήσεως συνήθως δέν ύφίστανται, μέ έξαιρεση ίσως τόν άγιο Γεώργιο των Ίωαννίνων, και λόγω της δυσχερούς θέσης της Μεγάλης Έκκλησίας, άφου ή έξωμοσία από τό Ίσλάμ τιμωρούνταν ως έγκλημα του κοινου ποινικου δικαίου, αλλά και έξ αίτίας του ότι τό αίμα πού χυνόταν στο όνομα της πίστης του Χριστου θεωρούνταν, σύμφωνα μέ πάγια

χριστιανική πρακτική, άγιοποιητικό λουτρό, πού έξασφάλιζε αυτομάτως στον μάρτυρα τόν στέφανο της άγιότητας. Για όρισμένους άπ' αυτούς, ώστόσο, εκδόθηκαν σε νεότερη εποχή, κυρίως στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, πράξεις άγιοποιήσεως, μάλλον ως ανταπόκριση της Μ. Έκκλησίας σε αντίστοιχα τοπικά αίτήματα, άφου ή νεοελληνική λατρεία των νεομαρτύρων παρουσιάζει έντονο τοπικό χρώμα.

«Νέφος» Νεομαρτύρων

Ο άριθμός των νεομαρτύρων δέν έχει επακριβώς ύπολογισθεί, άφου συνεχώς έρχονται στο φως νέα συναξαριακά κείμενα και άκολουθίες γι' αυτούς, σε κώδικες μονών και κέντρων της Όρθοδοξίας. Ένδεικτικά πάντως μπορεί νά αναφερθεί ότι ο Καισάριος

Δαπόντες (1714-1784) τους ύπολογίζει πάνω από χίλιους, ο Κ. Σάθας παρέχει κατάλογο εκατόν ενός. Ο άγιος Νικόδημος ο Άγιορείτης διογραφεί στο Νέο Μαρτυρολόγιόν

Έπάνω αριστερά: Τό έσωτερικό του σπιτιού του άγιου Γεωργίου Ίωαννίνων. Δεξιά: Ο τάφος του άγιου. Κάτω: Στήν όθωμανική αύτοκρατορία άναπτύχθηκε τό φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού λόγω του βίαιου έξισλαμισμού των χριστιανών από τήν σουλτανική έξουσία. Στήν φωτογραφία ή Ί. Μ. Ύπεραγίας Θεοτόκου του Σουμελά στά πολύπαθα χώματα του Πόντου.

του όγδόντα τέσσερις, ένώ ό Χρυσόστομος Παπαδόπουλος άναφέρει έκατόν είκοσι έξι και ό Ί. Περαντώνης έκατόν έξήντα δυό. Κάθε τόσο ή έπιστημονική έρευνα έντοπίζει κι άλλους, ένώ πολλοί παραμένουν άφανείς και άγνωστοι, γνωστοί όμως από τόν Θεό, συναποτελούντες τό «νέφος» των μαρτύρων «έν ήμέρα Κυρίου».

Αίτια και διάγραμμα των μαρτυρίων

Τό φαινόμενο των νεομαρτύρων σχετίζεται μέ τούς έκτεταμένους έξισλαμισμούς, πού κατά καιρούς

έπιχειροϋσε ή σουλτανική έξουσία στους χριστιανικούς πληθυσμούς της όθωμανικής αύτοκρατορίας, και έξ αίτίας των όποιων πολλοί πληθυσμοί είχαν μεταπέσει στό γνωστό φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού, μαρτυρίες για τό όποιο έχουμε μέχρι σήμερα άπ' τόν τουρκικό χώρο. Σέ πολλά κείμενα έχουμε άμεση μαρτυρία των μεθόδων πού χρησιμοποιούνταν για νά έπιτευχθεί ό έξισλαμισμός, όπως για παράδειγμα στό μαρτύριο του άγιου Μιχαήλ του κηπουρού (†1770).

Οί περισσότεροι νεομάρτυρες έξαναγκάζονταν μέ έπινοήσεις και μεθόδους των Όθωμανών νά έξισλαμιστούν. Άλλοτε τούς έξαπατούσαν μέ ψευδείς κατηγορίες ότι ύβρισαν τόν προφήτη Μωάμεθ, ότι φόρεσαν τουρκικό σαρίκι στό κεφάλι τους ή έβαλαν τουρκικά ένδύματα και ύποδήματα, ότι άνάγνωσαν ή έκφώνησαν τήν μουσουλμανική όμολογία πίστεως, ότι παραδέχθηκαν δημοσίως πώς θά έξισλαμιστούν, συνήθως για νά άποφύγουν φόρους, ότι είχαν έρωτικές σχέσεις μέ μουσουλμάνους ή μουσουλμάνες, ότι προσπάθησαν νά εκχριστιανίσουν μουσουλμάνο ή ότι κάποτε ήταν οί ίδιοι μουσουλμάνοι και εκχριστιανίσθηκαν, ότι έβλαψαν ή πρόσβαλαν κάποιον πιστό μουσουλμάνο και ότι προστάτευαν άλλους, κατατρεγμένους άπ' τούς Τούρκους, χριστιανούς.

Ή συνέχεια είναι μάλλον τυπική: Ο νεομάρτυρας όμολογεί τήν πίστη του, βασανίζεται και θανατώνεται ή ύποχωρεί προσωρινά, έξισλαμίζεται, κατόπιν όμως συναισθάνεται

τήν πράξη του, ακόμη και μετά την παρέλευση αρκετών ετών, προετοιμάζεται και θαδίζει οικειοθελώς στο μαρτύριο, αποκλείοντας την λύση του κρυπτοχριστιανισμού και όμολογώντας περίτρανα την χριστιανική του ταυτότητα.

Υπάρχουν όμως εξαιρέσεις νεομαρτύρων που δεν υπόκεινται στα τυπικά δεδομένα του προαναφερόμενου συναξαριακού μοτίβου. Όπως για παράδειγμα ή περίπτωση του νεομάρτυρα Ιωάννη από την Θάσο (†1652), που χωρίς να αλλάξοπιστήσει οδηγείται στον «καθή» από συκοφαντία Έβραιο έμπορα. Του ζητείται να αλλάξοπιστήσει και εκείνος μένει άκαμπτος στην όμολογία της πίστης του και καρτερικός στο μαρτύριο, αν και ήταν παιδί μόλις δώδεκα ετών. Τέτοιες περιπτώσεις, σαν του παιδομάρτυρα Ιωάννη αναιρούν τις θέσεις όσων υποστηρίζουν ότι οι νεομάρτυρες υπήρξαν διχασμένες προσωπικότητες που πορεύθηκαν στο μαρτύριο, προκαλώντας τους Όθωμανούς, κάτω από την ψυχολογική πίεση και παρότρυνση των πνευματικών τους, «μάλιστα άγιορειτών»,

που διακατέχονταν από «μοναχικών φανατισμόν». (Βλ. Μ. Γεδεών, 'Αγιοποιήσεις, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 33-38, 65-70)

Η συμβολή του Άγιου Όρους

Ο άγιώννμος Άθως ως κατεξοχήν τόπος μετανοίας αναδείχθηκε λίκνο πνευματικής αναγέννησης για πολλούς νεομάρτυρες που συνειδητοποίησαν τό άτόπημα του έξιολαμισμού τους. Μεταμελημένοι κατέφυγαν σε έμπειρους άγιορειτες πνευματικούς, οι όποιοι τους ποδηγέτησαν στις τρίβους της μετάνοιας με άσκηση και προσευχή και τους ενίσχυσαν στο μαρτύριο, ακολουθώντας τους κατ' αυτό και περισυλλέγοντας με εύλάβεια τά λείψανά τους. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του ιερομονάχου Γερμανού, που υπήρξε αλείπτης του νεομάρτυρα Άγαθαγγέλου του Έσφιγμενίτη και του γέροντος Χατζηστέφανου Άγιαννανίτη, αλείπτη του Νεκταρίου εκ Βρυσύλλων. Πολλά άγιορειτικά σκηνώματα αναδείχθηκαν πνευματικές παλαιστρες καθοσίωσης για νεομάρτυρες, όπου προετοιμάστηκαν και έξοπλίσθησαν με

Κάτω άριστερά: Ο άγιώννμος Άθως αναδείχθηκε λίκνο πνευματικής αναγέννησης για πολλούς νεομάρτυρες. Στην φωτογραφία δρόμος νοτίως του Πρωτάτου στις Καρυές. **Δεξιά:** Ο άγιος νεομάρτυς Ιωάννης ό Θάσιος (†1652).

Ἐπάνω: Τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, πού βρίσκεται στήν Τράπεζα τῆς Ἱ. Μ. Σίμωνος Πέτρας (ἔργο Δημητρίου Χατζηαποστόλου). **Κάτω:** Τό καθολικό τῆς Ἱ. Μ. Φιλοθέου ἀπό τά βορειοδυτικά.

παρησία πρὶν τὴν ὁμολογία καὶ τὸ μαρτύριο, ὅπως οἱ σκῆτες Ἰθῆρων, Καυσοκαλυβίων, Ἁγίας Ἄννης, οἱ μονές Ἐσφιγμένου, Ἰθῆρων, Καρακάλου κ.ἄ. Κλασικὴ περίπτωση αὐτῆ τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, πού πρὶν τὸ διδακτικὸ καὶ φωτιστικὸ τοῦ ἔργο καὶ τὸ μαρτυρι-

κό τέλος του εἶχε ἤδη καταβάλλει ὀβολοὺς ἀσκητικῶν καμάτων στήν Μονή τῆς μετανοίας του, τὴν Φιλοθέου. Πνευματικούς δεσμούς με τοὺς νεομάρτυρες ἀνέπτυξαν καὶ οἱ Κολλυβάδες, ἐκπρόσωποι τοῦ κινήματος τῆς φιλοκαλικῆς ἀναγέννησης, ὅπως ὁ Μακάριος Κορίνθου ὁ

Νοταρᾶς, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος καὶ ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ νεώτεροι ἅγιοι κατὰ τὴν παρουσία τους στό Ἅγιον Ὄρος συνδέθηκαν ἄμεσα μέ νεομάρτυρες, γαλουχώντας κατὰ τὴν μετανοία τους καὶ στηρίζοντάς τους στό μαρτύριο, ἀλλὰ καὶ διογράφοντας καὶ ὑμνογράφοντας τὰ μαρτύρια καὶ τὰ «ἄθλα» τους. Ἐκτός ἀπὸ τὸ Νέον Μαρτυρολόγιον τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, πού ἤδη ἀποτελεῖ ἀπὸ τὸ 1799 τὴν πρώτη ἔντυπη νεομαρτυρολογικὴ συλλογή, πού βασίζεται σέ παλαιότερες ἀνέκδοτες τοῦ Μελετίου Συρίγου καὶ τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη, ἔχουν ἐκδοθεῖ καὶ τῶν ἄλλων δύο ἁγίων, καθὼς καὶ τοῦ ἁγίου Νικηφόρου τοῦ Χίου, νεομαρτυρολογικὰ κείμενα (Συναξαριστῆς Νεομαρτύρων, Θεσσαλονίκη 1984). Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἔχει ἐντοπίσει νεομαρτυρολογικὰ κείμενα καὶ ἄλλων τερπνῶν ἁγιορειτῶν συναξαριογράφων καὶ ὑμνογράφων, ὅπως τῶν Νήφωνος, Ἀγαθαγέλου καὶ Ἰωάσαφ τῶν Ἰθηροσκητιωτῶν, Ἰωνᾶ Καυσοκαλυβίτη (†1765), Δοσιθέου Κωνσταμονίτη.

Στὶς πλούσιες ἁγιορείτικες βιβλιοθηκὲς, ὅπως καὶ σέ ἄλλα ἀρχεῖα, ὑπάρχει πλούτος πληροφοριῶν σχετικά μέ τοὺς νεομάρτυρες σέ ἀνέκδοτες πηγές, οἱ ὁποῖες καθὼς ἐντοπίζονται μέ τὴν ἔρευνα προσθέτουν πολλὰ νέα στοιχεῖα στό μεγάλο αὐτὸ κεφάλαιο τοῦ νεώτερου πνευματικοῦ μας βίου καὶ καθιστοῦν ἄκρως ἐνδιαφέρουσες τίς νεομαρτυρολογικὲς σπουδές.¹

Ἰδεολογικά Ἐρείσματα

Ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἀποψη οἱ νεομάρτυρες προβάλλονται ὡς ἀντίδο-

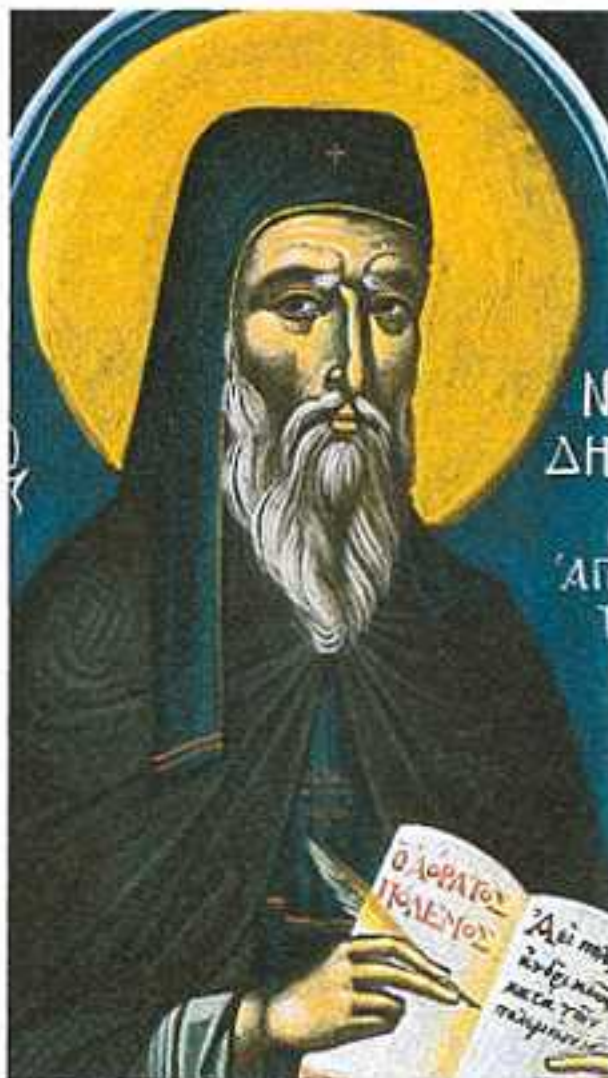
το στους έξιλαμισμένους και τους κρυπτοχριστιανούς, ως οί έν Χριστώ αγωνιζόμενοι χριστιανοί, πού κερδίζουν τήν έσωτερική άγαλλίαση και τήν ίκανοποίηση τής αιώνιας ζωής. Γι' αυτό και περιγράφονται συνήθως έξαιρετικά χαρούμενοι πρίν τό μαρτύριο. 'Η Έκκλησία περιβάλλοντας άμέσως τους νεομάρτυρες μέ τό κύρος τής άγιοποίησης και τής λειψανολατρείας, τους προβάλλει ως ύποδείγματα άγώνα και σταθεροϋ φρονήματος στό δοκιμαζόμενο ποιμνιο. Γι' αυτούς τους λόγους οί Τουρκοί προσπαθοϋν νά άποτρέψουν τό μαρτύριο μέ ύποσχέσεις και κολακείες, μέ θασανιστήρια πού διακόπτονται από νέες ύποσχέσεις, γνωρίζοντας ότι τό μαρτύριο δημιουργεί ήρωες, πού θά χρησιμοποιηθοϋν από τους ύπόδουλους ως έστιες νέας ιδεολογίας και πνευματικής συσπείρωσης, ως γέφυρες αντίστασης.

Πνευματικούς δεσμούς μέ τους νεομάρτυρες ανέπτυξαν και οί Κολλυβάδες, εκπρόσωποι τής φιλοκαλικής αναγέννησης. **Έπάνω:** Τοιχογραφία του άγίου Μακαρίου Κορίνθου του Νοταρά, πού θρίσκεται στην Τράπεζα τής 'Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας (έργο Δημητρίου Χατζηαποστόλου). **Κάτω άριστερά:** Καθολικό 'Ι. Μ. Ευαγγελισμού Σκιάθου. **Μέση:** 'Ο άγιος Νικόδημος ό 'Αγιορείτης (έργο Δημητρίου Χατζηαποστόλου). **Δεξιά:** 'Ο άγιος 'Αθανάσιος ό Πάριος ('Ι. Ν. 'Όσίον Νικοδήμου Καρυών "Αγίου Όρους).

Οί νεομάρτυρες επιχειροϋν ήδη από τήν άρχή του μαρτυρίου τους ολοκληρωτικές ρήξεις μέ τήν μουσουλμανική κοινωνία, άποκηρύσσουν τό 'Ισλάμ, προσβάλλουν τά ιερά του σύμβολα, λοιδωροϋν τόν

προφήτη Μωάμεθ και όλόκληρο τό σύστημα τής πίστης, ρίχνουν στην γή και ποδοπατοϋν σαρίκια και ένδύματα, τά όποια συχνά φοροϋν μόλις πρίν τό μαρτύριο, άκριδώς για νά έχουν τήν εύκαιρία νά τά

ἀπορρίψουν δημόσια καί τελετουργικά, διακηρύσσοντας καί συμβολικά τήν ἀποστασιοποίησή τους ἀπό τό Ἰσλάμ. Εἶναι συχνό φαινόμενο ὁ νεομάρτυρας, ἐνῶ ἔχει ἐπανέλθει στόν χριστιανισμό καί ζεῖ σέ ἄλλον τόπο ὡς χριστιανός, νά ἐπανέρχεται ἐκεῖ ὅπου ἐξιλαμίσθη κάποτε καί νά ἀποζητᾶ μέ κάθε τρόπο τό μαρτύριο. Οἱ πηγές μάλιστα ἀναφέρουν ὅτι κάποτε αὐτό γινόταν μέ τήν προτροπή τῆς Ἐκκλησίας, ὑπό τήν μορφή συμβουλῶν πού ἔδιναν στόν ὑποψήφιο νεομάρτυρα ὁ πνευματικός του καί ὁ ἐπιχώριος ἐπίσκοπος. Ἐάν μάλιστα ὁ νεομάρτυρας εἶναι κληρικός ἢ μοναχός ἢ ἔχει θεολογική κατάρτιση καί παιδεία προκαλεῖ καί ἀναλαμβάνει θεολογικές συζητήσεις μέ ἀντίστοιχους, σέ βαθμό καί γνώσεις μουσουλμάνους, ἀπό τίς ὁποῖες προκύπτει πάντοτε, κατά τίς πηγές, ἡ ὑπεροχή τοῦ χριστιανισμοῦ. Συνεχίζεται ἔτσι, σέ λαϊκότερη ἐκδοχή, ἡ παράδοση τοῦ χριστιανο-ἰσλαμικοῦ διαλόγου, πού εἶναι ζωντανή σέ πολλά ἀντιρρητικά καί ἀπολογητικά κείμενα τῆς λόγιας θεολογικῆς γραμματείας τῶν Βυζαντινῶν.

Νεομαρτυρολογικά κείμενα - πηγές

Τά κείμενα αὐτά ἔχουν μιά πρακτική λειτουργικότητα, καθὼς ἐπαναλαμβάνουν, μέ ἀποδέκτες τούς πιστούς πού τά διάβαζαν ἢ τά ἄκουγαν στήν διάρκεια ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν καί ἀκολουθιῶν, τίς ἀρχές τῆς πίστεως, σέ μιά ἐποχή πού τό ποίμνιο τῆς Ἐκκλησίας, κάποτε μάλιστα καί οἱ ἀνώτεροι ποιμένες της, δέν εἶχε τήν εὐκαιρία νά κατηχεῖται καί νά γνωρίζει ἐκτενῶς τίς

Ἡ ἀγιότητα τῶν νεομαρτύρων ἀναγνωρίζοταν ἀπό τό δοῦλον Γένος ἀμέσως μετά τό μαρτύριο. Τά λειψανά τους τιμοῦνται μέ εὐλάβεια. Στήν φωτογραφία λειψάνευση ἱερῶν λειψάνων στήν Ἱ. Μ. Παντελεήμονος.

ἀρχές καί τά θεμέλια τῆς πίστεως του, πέρα ἀπό τήν πατροπαράδοτη λαϊκή του εὐσέβεια, πού δέδαια συχνά ὑπερβαίνει τήν θεωρία καί ὁδηγεῖ σέ πράξεις πίστεως, μακριά ἀπό τήν παραπλανητική ἐγκαρτέρηση τῶν λόγων.

Τά ἀγιολογικά κείμενα τῶν νεομαρτύρων, τόσο ὡς πρός τήν δομή ὅσο καί ὡς πρός τό περιεχόμενο, ἀκολουθοῦν παλαιότερα πρότυπα. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν εἰκονογραφία τους, πού δανεῖζεται γνωστούς ἤδη εἰκονογραφικούς τύπους, προσθέτοντας ὁμως προσωπογραφικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά μέ ξεχωριστές ἐνδυματολογικές συνήθειες, ὅπως ἡ φουστάνελα τῶν εἰκόνων τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐν Ἰωαννίνοις. Ἀλλά καί ἡ ὕμνολογία τους ἀκολουθεῖ τόν ἴδιο δρόμο, καθὼς μάλιστα οἱ περισσότερες ἀπό τίς ἀκολουθίες πού ἔχουν συντεθεῖ γι' αὐτούς παραμένουν ἀνέκδοτες σέ χειρόγραφους κώδικες. Σέ κάθε περίπτωση,

ὁ παλαιός οἶνος ἔχει μπεῖ σέ νέους ἀσκούς, σύμφωνα μέ μιά πρακτική γνωστή ἀπό παλιά στόν ἑλληνικό πολιτισμό.

Σημειώσεις

Βλ. πρόσφατες μελέτες: π. Δ. Στρατή, *Νεομαρτυρολογικά καί ὕμνολογικά κείμενα τοῦ Α. Ζ. Μάμουκα*, Θεσσαλονίκη 2002, τοῦ ἰδίου, *Ὁ ἅγιος Νεομάρτυρας Ἰωάννης ὁ Θάσιος (†1652) ὕμνολογική καί ἱστορική μελέτη*, Ἀθήνα 2002 καί Γ. Παταπίου Κουσοκαλυδίτου, Μ. Γ. Βαρβούνη, *Κουσοκαλυδίτικα Νεομαρτυρολογικά*, Θεσσαλονίκη 2003.

Ἐνδεικτική Βιβλιογραφία

Νέον Μαρτυρολόγιον..., Ἐνετίησιν 1799, Ἀθήναι 1856, 1961.

Νέον Χιακόν Λειμωνάριον..., ἐν Ἀθήναις 1930.

Μακαρίον Κορίνθου, Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Νικηφόρου Χίου, Ἀθανασίου Παρίου, Συναξαριστής Νεομαρτύρων, ἐκδ. Ὁρθ. Κυψέλης, Θεσσαλονίκη 1984.

Βαρβούνη Μ., Λαογραφικά τῶν Νεομαρτύρων, Κομοτηνή 1998.

Γλαβίνα Ἀπ., Οἱ Νεομάρτυρες τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰσαγωγή-Βιβλιογραφία-Λοματικές Ἀκολουθίες, Κατερίνη 1997.

Ἐπιστολή Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου πρὸς Πέτρον τὸν Κλαίρικον..., Ἀθήνησιν 1844.

Περαντόνη Ι., Λεξικόν τῶν Νεομαρτύρων, τόμ. Α', Β', Γ', ἐν Ἀθήναις 1972.

Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καί μνήμην τῶν Νεομαρτύρων (17-19 Νοεμβρίου 1986), Θεσσαλονίκη 1988.